International Journal of Sanskrit Research 2016; 2(1): 45-46

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2016; 2(1): 45-46
© 2016 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 13-11-2015
Accepted: 19-12-2015

ड: सुवल चन्द्र साहु
अध्यापक, व्याकरणविभाग, सरकारीडिग्री संस्कृतमहाविद्यालय, वारिपदा, भारत

Correspondence
ड: सुवल चन्द्र साहु
अध्यापक, व्याकरणविभाग, सरकारीडिग्री संस्कृतमहाविद्यालय, वारिपदा, भारत

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति सूत्रस्य भाष्यदिशा प्रतिपादनम्

ड: सुवल चन्द्र साहु

उपक्रम:
शब्दानुशासनस्य साधुत्वनिवन्धनां स्मृतिं सम्पादयितुं स्वल्पीयसा यत्नेन यथा मनुष्या: शव्दसकलान् प्रतिपद्येरन् तदर्थं व्याकरणशास्त्रं महामतिपाणिनिना प्रणीतम्। सामान्यविशेषवत्शैलीं प्रवर्त्य विशिष्टार्थज्ञापनाय तदुपादानप्रवर्त्तनमेव आचार्याणां विशुद्धा वुद्धि: नितरां सुक्ष्मेक्षिकया मनीषया विभावनीया इति। आचार्यपाणिनिप्रवरमनुस्रुत्य पतञ्जलि: महाभाष्यरुपं महान्तं शास्त्रं प्रणिनाय।
महाभाष्यस्य शव्द्गतरुपायनं यद्यपि सरलं परिलक्ष्यते, परन्तु एतद् भावगम्भीरं निगूढतत्त्वसंनिविष्टमिति विवुधा: वदन्ति। वृत्तिसमवायार्थं शास्त्रपप्रवृत्त्यर्थं वा शव्दशास्त्राणि समुपदिष्टानि सन्ति। तत्र पस्पशाहिनके व्याकरणस्य दर्शनपक्षं तथा द्‌वितीयाहिनके शिवसुत्रोपपादनै: विज्ञानपक्षं च विविच्य स्वस्य महतीं शेमुषीं प्रकाशयामास। व्याकरणस्य व्याख्यानभूतं महाभाष्यं क्लिष्टं दुरुहं शव्दशास्त्रं सर्वेषां वोधाय महदुपकारकमस्तीति विदुषां मतं दुर्निवारम्।
अष्टमाध्याये वर्णितेषु सूत्रेषु "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" [1] इति सूत्रस्य व्याख्यानं वैदुष्यपूर्णं तत्वोपचायकमिति आकल्यते। सूत्रेऽस्मिन् भाष्यकारेण अधोलिखिता: विषया उपनिवद्धा: सन्ति यथा-वत्करणं, संज्ञाधिकार:, सूत्रप्रयोजनं, शास्त्रीयज्ञापकत्वं, सामान्यविशेषातिदेश:, स्थानिवद्भावसमीक्षा, एकदेशविकृतमनन्यवत् इति वार्तिकविवेचनं, स्थानिवत्सूत्रस्य दोषाविष्कार प्रभृतिविषया: वर्णिता: सन्ति। तेषु संक्षेपेण मया संप्रस्तुतनिवन्धे विषयाणां समुपस्थापनं विहितम्। सूत्रवार्तिकानां व्याख्यानपुरस्सरं महाभाष्यदिशा सूत्रस्थविषयाणां वर्णनं मया यथायथं सन्निवेशितम्।
स्थानिवदादेशोऽनलविधौ (१-१-५६) सूत्रं षड् विधम्- संज्ञा [2] –परिभाषा [3]-बिधि [4]-नियम [5]-अतिदेश- अधिकार इति । एषु अतिदेश सूत्रमिदम्। आदेश: स्थानिवत् स्यात्। न तु स्थान्यलाश्रयविधौ। स्थानी-Former occupant. आदेश- substitute. deefleos me-explanatory.

विधि- Operation. Deued- The letters of the original term

अल्विधे-Operation furnished by the letters of the original term.
एवं तर्हि आचार्य प्रवृत्ति कार्ययति स्थानिवदादेवो भवतीति। यवयं युष्मद्स्मदोरनादेशे इत्यादेशे प्रतिषोधं शास्ति भाष्यकार: कथयति- स्थानिबद् आदेशो भवति। नाम (आदेशस्य) स्थानिवद् भाव: भवति।। "युष्मदस्मदोरनादेशे" इतिसूत्रे अनादेशेनाम न आदेशे अर्थात् यत्र परत: आदेश: नास्ति तत्रैव अस्य सूत्रस्य प्रबृत्ति: भवति, यथा युवाभ्याम्, आवाभ्याम् । अत्र भाष्यमते- आदेशे प्रतिषेधं शास्ति, अस्यार्थ: भवति – आदेशावस्थायां स्थानिवद भावस्य निषेध: भवति। अर्थात् युष्मद् ꣵ भ्यस् इत्यवस्थायां 9भ्यस्" स्थाने 9अत्9 आदेशे कृते युष्मद् ꣵअत् इत्यवस्थायां "युष्मदस्मतदारनादेशे9 इति सूत्रेण द स्थाने "आ9 न भवति। अत्र अयमाशय: यत् युष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रस्यार्थ:- युष्मद् अस्मद् शब्दयो: द स्थाने आत् (आ) भवति अनादेशे हलादौ बिभक्तौ। उदहारणम्-युष्मद् ꣵभ्याम्, इतिस्थिते "युवावौ द्विवचने9 अनेन "युव" आदेशे युवꣵअद्ꣵभ्याम्, अतोगुणे- पररूपे युवद्ꣵभ्याम् 9युष्मदस्भादोरनादेशे" द स्थाने अत् (आ) आदेशे युवाभ्याम् इति सिद्धम् 9युषदस्मदोरनादेशे" इति सूत्रे अनादेशे, इति कथनस्य क: अभिप्राय: ? अत्र उत्तरं यत् युष्मद्ꣵभ्यस् इत्यवस्थायां "पञ्चम्या अत्"सूत्रेण भ्यस (स्थानी) स्थले अत् (आदेश:) भवति। तत: युष्मद् ꣵ अत् इति जाते अत्र परत: (अत्) इति आदेशस्य विद्यमानत्वात् 9युष्मदस्मदो रनादेशे" इति सूत्रेण दस्थाने 9अ" न भवति यत: अनादेशे इति निर्द्देशात्।

1
2
3
4

सूत्रे वत्-आदेश-विध्यादिग्रहणस्य यथार्थता।

“स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ” इति अतिदेशसूत्रस्य आदौ 9वत्करणं किमर्थमिति:“ आक्षेपभाष्यं भाष्यकारेण समुपन्यस्तम्। प्रदीपकारेण कथ्यते यत् वत्करणं विनाऽपि सुत्रार्थलाभ: सुकर एव। तत: 9आङ यमहन:“-इतिसूत्रकृतमात्मनेपदं बधेरेव स्यात्, किन्तु हन्धातोर्न आत्मनेपदम्। सूत्रस्यास्य अतिदेशत्वेऽपि संज्ञाधिकारोयमिति आशंक्य स्थानि-आदेशस्य संज्ञा स्यात्, तथा च संज्ञाया संज्ञीप्रत्यायनं वोध्यम्। अत्र सन्दर्भे प्रदीपकारेण व्याख्यातं यत् – संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञीप्रत्ययनार्था सज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्त्तते इति।

तत्र लौकिकदृष्टान्तानुसारं –लोके पितृवदधीते –इत्युक्ते संबन्धि शव्दमहिम्ना पुत्र इति लभ्यते। तथा हि स्थानिवद् इत्युक्ते आदेश इति लाभात् किमर्थं आदेश ग्रहणं इति चेत् तत्र उत्तरं यथा-अत्र आदेशमात्रस्य ग्रहणं वोधनार्थमिति। एवं च नित्येषु शव्देषु स्थान्यादेश व्यवहार: विरुद्ध इति चेत् तन्न वाच्यम्, यत: लोके उपाध्यायस्य स्थाने शिष्य:, तथैव स्थानशव्दस्य असन्निध्यार्थकत्त्वमिति अदोषात्। परिहारान्तरं तथैवस्यादिति स्थानशव्दस्य भुतपूर्वे प्रयोगे उपलभ्यते इति न वाच्यम्, यत: वुद्ध्या स्थानशव्दस्य भुतपूर्वे प्रयोग: संभवति। सूत्रे लौकिकस्थान्यादेशापेक्षया शास्त्रीयस्थान्यादेश: वलवत्तर इति चर्चितम्।

सूत्रे विधिग्रहणसामर्थ्यात् अनेकविभकत्या समासलाभ: जायते, तेन अल: परस्य इति पञ्चमी दयौ: पन्था, अलि विधिरिति सम्पमीसमास्य प्रयोग: दुर्निर्वार:।

यदि सामान्यातिदेशेविशेषानातिदेश...इति परिभाषा स्वीक्रियते तर्हि “अनल् विधौं” इति खण्डनं क्रियते तर्हि “अग्रहीत्” (ग्रह्-इट्-सिच्-ईट्-तिप्-लुङ्) इत्यत्र ग्रहोऽलिटिदीर्घ: सूत्रेण इट: दीर्घकरणे इट् परे ईट् नकरणे “इट ईटि“ सूत्रेण सिच् लोप: न भविष्यति। यत: दीर्घस्य ईट: स्थाने स्थानिवद् भावे सामन्य इ कारस्य एव अतिदेश: भविष्यति। यदि “अनल् विधौ” ग्रहणं कृत्वा सामान्यसहितं विशेषस्यापि अतिदेश: स्वीक्रियते तर्हि “अग्रहीत्9 इत्यत्र इट् अल् भिन्नविशिष्टशब्दत्वात् अल् विधि अभावे स्थानिबद्धावेन इट् मत्वा 9इट ईटि9 सूत्रेण सिच् लोप: सिध्यति। तथाहि प्रदीव्य, प्रसीव्य इत्यत्र वलादिविशिष्ट अल् त्वात् अल् विधि: भबिष्यति। तेन स्थानिवद्भावस्य निषेध: भूत्वा ल्यप् वलादि-अभावात् इट् न भविष्यति अत: सामान्यसहितं विशेषस्य च अतिदेश: प्राप्स्यति, अत: एतत्ज्ञापनाय सूत्रे अनल् विधि-ग्रहणं सार्थकम्।

यदि तर्हि समान्यमतिदिस्यते तर्हि विशेष्य अपि अतिदेश: भविष्यति, तथाहि, 9सत्याश्रये विधिरिष्ट:“ प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति अल्विधित्वात् वार्तिकमुपस्थाप्य भाष्यकार: कथयति-अनल् विधि-ग्रहणं कृत्वा यदि सामान्यसहितं विशेषस्यापि अतिदेश: मन्यते तथा च आश्रयत्वात् अर्थात् वलादिनिमित्ते विद्यमाने सति अरुदिताम् (रुद्-लङ्-तस्) –अरुदितम् (रुद्-लङ्-थस्)- अरुदित (रुद्-लङ्-थ) इति उदाहरणेषु इट् प्रभृतीन् विधीन् स्वीकुर्म: तर्हि तत्कथं भबिष्यति? अत्र इदं समाधानं यत् अरुदिताम् प्रभृतिषु वलादिनिमित्तत्वात् इट् विधिरिष्ट: भवति।

सुत्रप्रत्याख्यानपुररुसरं प्रयोजनविवेचनम्

महाभाष्ये 9स्थानिवदादेशोऽनलविधौ“, इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानाय आक्षेप भाष्यंदृश्यते- यथा- किमर्थं पुनरिदमुच्यते? तत्र वार्त्तिकं यथा- स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवत् गुरुपुत्र इति यथा- स्थानिआदेशयो: पृथ्क्त्वात् स्थानिकार्यम् आदेशे न प्राप्नोति। स्वरुपं शब्दस्या शब्दसंज्ञा इति सूत्राधारेण 9आङोयमहन:“ इति सूत्रेण हन्धातोरात्मनेपदं स्यात्। हनस्थाने आदिष्टवधस्य आत्मनेपदं न भवेत्। यदि कथ्यते एतदर्थमेव सूत्रं करणीयं, तर्हि तन्नवाच्यम्, यत: “युष्मद्स्मदोरनादेशे” इति सूत्रस्थ अनादेशपदग्रहणात् आदेश: स्थानिवद् भवतीति ज्ञापितं भवति। अत: सूत्रं व्यर्थम्। यदि कथ्यते अल्दविधौ स्थानिवद् भावस्य निषेधार्थं नाम अनलविधौ इति प्रवृतये सूत्रं- यथार्थम्, किन्तु तन्न वाच्यम्। यत: “अदो जग्धि र्ल्यप्ति किति,” इति सूत्रे ल्यप्ग्रहणवलात् अन्लविधौ स्थानिवद् भावस्य कल्पना सुकरा भवति तेन सूत्रारम्भ प्रयोजनं निष्फलम् । अत्र भाष्यकार: कथयति- आचार्यप्रवृत्ति: ज्ञापयति- अलविधौ स्थानिवद्भावो न भवति। अत्र भाष्यवार्तिकं यथा- अल्विधौ- प्रतिषेधेऽ विशेषणेऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात्। इति भाष्यवार्त्तिकसौपरि प्रदीपकार: कथयति- स्थानिवदादेशोऽनल्दविधौ इति सूत्रे क्रियमाणेऽपि सूत्रे अनल्दविधौ इति न कर्त्तव्यमिति। अत: यद्यपि सूत्रमिदं भाष्यकारेण प्रत्याख्यातम्, तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाल्सूत्रमिदं प्रारब्धम्, तथाहि उभये इत्यत्र स्थानिवदभावेन तयप्प्रत्ययान्त्वात् सर्वनामसंज्ञाया: विभाषा नाम वैकल्पिकत्वं सिद्धमिति चेन्न। यत: अयच् प्रत्ययस्य प्रत्यान्तरत्वं लक्ष्यते। “जात्याख्यायां वहुवचनमन्यतरस्याम्”। अत्र वचनातिदेशे- स्थानिवद् भावनिषेधस्तु न, यत: अस्मिन्नेव सूत्रे वहुवचन शब्दस्य अर्थपरत्वं स्वीकृतम्।

तत्र पुन: भाष्यवार्त्तिकं प्रस्तौति भाष्यकार:। लोडादेशे शा भा बज भाब धित्व हि लोपै। प्रतिषेधो। लोडादेशे कर्त्तव्ये शा गा भा प्रभृतीनां प्रतिषेधो कर्त्तव्य:। उदाहरणं यथा- शिष्टात्। हतात्, कुरुतात् लोडादेशे कृते शाभाव:, जभाव:, धित्वं, हिलोप, एत्वमिति एते विधय: प्राप्नुवन्ति। परन्तु सकृद्गतौ यद् वाधितं तद् वाधितमेव, इति न्यायलात् शा- भा प्रभृतिक्षेत्रेषु निषेधत्वात् ते न प्राप्नुवन्ति। एकदा तेषां वाधात् पुन: प्रवृत्तिरनुचिता इति। पुनश्च भाष्य वार्त्तकमुपदिष्टम् यथा- “करोतिपिवत्यो: प्रतिषेध:” इति वार्त्तिकवलात् करोतिपिवत्ये: प्रतिषेध: वाच्य: । अत्र उदाहरणं यथा- कुरु, पिव, अत्र स्थानिवद् भावात् गुण: प्राप्नोति। अत: भाष्यानुसारं “स्थानिवदादेशोऽनल्विधो” इति सूत्रस्य एकस्यापि प्रयोजनस्य दर्शनाभावात्- सूत्रमिदं भाष्यकारेणश प्रत्याख्यातमिति।

उपसंहार:

स्थानिवद्———सूत्रे स्थानं प्रसंग: इति अर्थमादाय येन विधीयमानेन अन्यत् प्रसंग निर्वर्तते स आदेश:। सूत्रस्य अतिदेशत्वविवेचने ज्ञायते यत्- स्वरुपभेदात् स्थानिप्रयुक्त कार्याणामप्रवृतो। अतिदेश आरभ्यते अत्र सूत्रे शास्त्रातिदेश एव ग्राह्य:।

“स्थानवदादेशोऽनल्विधौ” इति सूत्रोपरि मया महाभाष्य मनुसुत्य समासेन निवन्धो समलंकृत: विद्यते। सूत्रे अल्विधि इत्यस्य चतुर्विध: समास: अर्थुमुपजीव्य समाश्रित:, यथा-

१. अल: परस्य विधि- अल्विधि:, पञ्चमीतत्पुरुष:,
२. अल: स्थाने विधि:-अल्विधि:, षष्ठी तत्पुरुष:,
३. अलि विधि:- अल्विधि: सप्तमी तत्पुरुष:
४. अलाविधि: - अल्विधि:, तृतीया तत्पुरुष:,
५. अनल्विधिरिति नञतत्पुरुष

अनेन सूत्रेण य कारेन स्थानिवत्वात् अचत्वमाश्रित्य, “अनचि च“। इति सूत्र विहित द्वित्व निषेध: न आशंकनीय इति यत: स्थानिवत् सूत्रेण तन्निषेध:- अनल्विधौ इति निर्देशात् निर्धारित:। अलाश्रय विधरिति व्याख्यानात् अल्दनाम वर्णपर्यायल्तथा विधि: नाम विधीयते इति विधिरिति। यद्यपि स्थानिवद इति पदेन संवन्धीशद्बद्वारा आदेशपदस्य ग्रहणलाभात् पुन: स्वतन्त्रतया स्थानिवत्- ग्रहणस्य किं प्रयोजनम्? इति शांकायां पितृवदधीते इति उदाहरणे द्विविध: आदेश: विद्यते यथा- प्रत्यक्ष आदेश: आनुमानिक आदेशेश्च।

उपर्युक्तरीत्या 9स्थानिवदादेशो“सूत्रस्य उदाहरण-प्रत्युदाहरणसहितं भाष्ययाख्यानमाधारीकृत्य पर्यालोचना विहिता।

ग्रन्थसूची

१. अष्टाध्यायी, पाणिनी, चौखम्वा सूरभारती प्रकाशन, वारणासी।
२. वाक्यपद्वीयम्, भर्त्तृहरि, व्याख्याकार: वामदेव आचार्य, कृष्णदास एकाडेमी,वारणासी १९९७।
३. महाभाष्यम्, पतञ्जली, व्याख्याकार- चारुदेवशास्त्री, चौखम्वा संस्कृत सिरिज, वारणासी-१९७२।
४. परिभाषेन्दुशेखर, विश्वनाथमिश्र, चौखम्वासुरभारती, वारणासी,२००५।